

ЗА ТРАДИЦИОННАТА ЛЕКСИКАЛНО- И ГРАМАТИКОСЕМАНТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ЧАСТИТЕ НА РЕЧТА

ВЕРА МАРОВСКА

ПЛОВДИВСКИ УНИВЕРСИТЕТ „ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ“

vmarovska@uni-plovdiv.bg

В изложението е направен преглед на традиционната диференциация на пълнозначните части на речта. Акцентира се върху мимоходом заявени в съществуващите дефиниции, като периферни и несъществени, особености от лексикалносемантичен и граматичен характер, въз основа на които може да бъде предложена различна, лингвистично и логико-философски по-адекватна класификация на видовете думи в естествения език.

Пълнозначните части на речта са дефинирани като мисловни концепти, назоваващи различен брой семантични компоненти. Съществителните имена, числителните бройни и наречията – 1 концепт; прилагателните и числителните редни – 2, а глаголите – 4 мисловни концепта. Именно семантичните микроелементи предпоставят броя и вида на морфологичните категории на отделните части на речта. Критерият за наличие на отделна част на речта е тя да притежава най-малко една различна морфологична категория в сравнение с всички останали (необходим коректив е съществуването на поне няколко прости, първични думи в рамките на всяка част на речта).

Ключови думи: части на речта; лексикалносемантична характеристика; граматикосемантична характеристика; граматични категории; морфологични категории; шифтъри; български език

ON THE TRADITIONAL LEXICAL SEMANTIC AND GRAMMATICAL SEMANTIC FEATURES OF THE PARTS OF SPEECH

VERA MAROVSKA

PAISII HILENDARSKI UNIVERSITY OF PLOVDIV

vmarovska@uni-plovdiv.bg

The paper presents an overview of the traditional differentiation among the major parts of speech. I place emphasis on some lexical semantic and grammatical semantic features mentioned in passing in the existing definitions as peripheral and insubstantial which may in fact form the basis for a new linguistically, logically and philosophically more adequate classification of the words classes in natural language.

The major parts of speech are defined as mental concepts denoting a different number of semantic components: 1 for nouns, cardinal numbers and adverbs; 2 for adjectives and ordinal numbers; 4 for verbs. It is the semantic microelements that determine the number and type of morphological categories of the different parts of speech. The main criterion for the existence of a part of speech is for it to possess at least one morphological category that differentiates it from all others (a necessary corrective is the existence of at least a few simple, primary words within each part of speech).

Keywords: parts of speech; lexical semantic features; grammatical semantic features; grammatical categories; morphological categories; shifters; Bulgarian language

Разсъждавайки върху проблемите на езика, в последните десетилетия философите обмислят въвеждането на понятия по аналогия с Айнщайновата теория на относителността – специална и обща културна относителност. В най-общ смисъл тези понятия са свързани с необходимостта от определена „координатна система“, или „парадигма“, в рамките на която се разкриват логиката и смисълът на конкретен естествен език (или култура) и на естествения език въобще. „Културните реалности са зависими от своите описания и интерпретации /.../ Културният свят /.../ се крепи върху ментални форми и знакови системи, върху закодирани и интерпретирани обичаи, нрави, ритуали /.../ Реалностите, които културите познават, осъзнават и изказват, са относителни по самата си природа“ (Герджиков/ Gerdzikov 2006: 440). Разпознаваема е връзката с хипотезата на Сепир–Уорф, от своя страна основана на изследванията на Фр. Боас и антропологията. Нейната идейна кулминация е убеждението, че езикът и мисленето са в отношение на взаимно влияние и може би дори на детерминация (Герджиков/Gerdzиков 2006: 441). Това означава, че е почти безсмислено (освен в границите на типологиите) сравняването и търсенето на подобия, още по-малко пък анализирането на псевдовзаимности между далечни езикови системи. Нещо повече – ние дори не можем да възприемем чуждата културна и езикова координация, какво остава за обясняването ѝ. Това са обаче причините Е. Сепир да обобщи: „Нашата конвенционална класификация на думите в части на речта е само неопределено, променливо приближение спрямо консистентно извършваната инвентаризация на опита /.../ Частите на речта са далеч от съответстващи на един прост анализ на реалността“. Класификацията отразява „нашата способност да композираме реалността в множество формални модели /.../ Всеки език има собствена схема. Всичко зависи от формалните разграничения, които той разпознава“ (Герджиков/Gerdzиков 2006: 446).

Разбира се, влиянията и общата културна парадигма налагат и безспорни прилики в лингвистично определения мисловен свят на хората. Но границите на смисленото сравнение е минимум общата културна схема и детерминираниите от нея езици. Можем да съпоставяме европейските езици, но е безсмислено търсенето на аналогии с японски и китайски на пример.

Заради всичко казано лексикално-граматичната класификация „части на речта“ е първото деление на семантично автономните езикови знакове във всяко проходящо изучаване на естествен език; та дори и преди да се достигне до езика – при изучаването на човешката реч.

Частите на речта се различават помежду си не толкова по това какво назовават, а по-скоро по това как го назовават. Дали назовават една, две или повече абстракции и едва после – какви именно са те. Тази информация за словната семантика задължително трябва да е вербализирана в дефиницията за съответната дума в качеството си на основен диференциален признак.

Необходимо е да уговорим, че нашият интерес е съсредоточен най-вече върху пълнозначните думи. Непълнозначните сега няма да коментираме, включително и поради убедеността си, че от съвременен научно гледище те не са задоволително описани и изискват специално внимание.

Подробни обзори за дефинирането и основните класификации на частите на речта могат да се видят в редица частни изследвания; ние сме използвали обзорните изложения в „Познанието в езика на българите“ на Ст. Буров (2004), в последните граматички на Ив. Куцаров (2007) и на Р. Ницолова (2008), тъй като те са достатъчни за формата на тази статия.

Приемливи са дефинициите за съществителните имена, които могат да се видят по граматиките, тъй като в тях се споменават диференциалните признаци, макар и понякога не достатъчно акцентирани, както би следвало в една научна дефиниция. Семантичното своеобразие на съществителното име като именуващо една същина или явление, изолирано от всичко останало, намира израз в интерпретацията на Ст. Буров чрез термина „предметност“: „Съществителните имена са основен клас от думи с общо значение за предметност“ (Буров/Burov 2004: 45). В лицето на немалко философи обаче „предметност“ не е задоволителен термин въпреки задължителната за всеки термин условност и допълнителна концептуализация. Имайки предвид тях, Л. Витгенщайн утвърждава термина като възможен: „Устойчивото, съществуващото и предметът са едно“. Неприемливо звучи „предметност“ на А. Вежицка например, според която значението му е твърде неопределено и неспособно да обедини в едно понятия като „огъня“, „страданието“, „местата“ и „хората“. И авторката навлиза в разсъждения относно семантика, които са малко резултатни и много рисковани. Съществителните в които и да е език според нея могат да бъдат идентифицирани на основата на два универсални лексикални прототипа: *people* „хора“ и *thing* „нещо, предмет, вещь“ ... от гледна точка на техните формални, морфо-синтактични характеристики, които могат да бъдат изброени (Вежицкая/Wierzbicka 1999: 141–145 – цит. по Буров 2004: 45). Терминологизирането на „предметност“ според нас обаче е възможно, ако се разбира в смисъл на „единичното, ограниченото, самостоятелното явление“, което съответното съществително именува. Разсъждавайки върху коментарите на Л. Витгенщайн, Ст. Буров изтъква безспорния факт, че „прототипични-

ят предмет е отделност, индивидуалност, разположена в пространствения континуум, която е позиционирана в неизменен вид (за по-дълго или по-кратко) във времето“ и според някои анализатори /.../ той е перцептивно възприемаема конкретна форма, поради което се отличава с т.нар. нагледност“ (Буров/Burov 2004: 46). Лингвофилософските анализи обаче се отнасят към недиференциални признаци като въпросните „нагледност“ и „пространствена конкретизация“, които са неуниверсални и несъществени. Идеята за предмета или предметността е може би най-разпространена при дефинирането на съществителните – може да се види в описанията на много граматички от най-старо до най-ново време: Неофит Бозвели, Ст. Младенов, Ст. Попвасилев, Ал. Теодоров-Балан, Л. Андрейчин, Ст. Стоянов, Ст. Георгиев, П. Пашов, Ст. Буров, О. С. Ахманова, В. В. Виноградов (подробности вж. у Куцаров/Kutsarov 2007: 56–57), Р. Ницолова (Ницолова/Nitsolova 2008: 47).

Според Ив. Куцаров „съществителното име е част на речта, с която се назовават (именуват) явленията от сферата на човешкото познание“. Това е концепция, която авторът излага в граматиките си от последните десетина години, като изрично подчертава термина „именува“ и убеждението си, че съществителните са единствените имена в езиците. Във връзка с това той отчита приносната квалификация на С. Радулов, според когото съществително е названието на всяко нещо, за което може да се говори (Радулов/Radulov 1863: 52), и на П. Калканджиев: „Имената на всички съществуващи или мислими неща (понятия) се наричат съществителни имена“ (цит. по Куцаров/Kutsarov 2007: 57). Останалите думи (прилагателни, числителни, глаголи и т.н.) само „означават“ семантичното си съдържание, но не са имена на означените от тях явления.

Идеята за именуването, разбира се, е необорима и предполага единствеността на явлението, назовано чрез съществително име. Тази единственост и оттам – специализираност на съществителните да бъдат имена, за разлика от другите части на речта, според нас е много важна и ние лично също бихме я изтъквали специално, когато се говори за семантиката на съществителните. И в този случай естествено не става дума за някаква новост в дефинирането – за единствеността на назовавания обект пишат немалко наши граматички (срв. напр.: „Съществителните имена означават неща, които можем да си помислим като някакви същини **сами за себе си** ...“ – Андрейчин/Andreychin 1944: 87, цит. по Куцаров/Kutsarov 2007: 56). Цялостна характеристика, която подчертава диференцираността на номинативната семантика, акцентирайки самостоятелността, обособеността или просто единичността ѝ (за която стана дума преди малко), предлага и Р. Ницолова: „Съществителното име (лат. substantivus) означава предмет – същина, която съществува **самостоятелно** или се мисли като **съществуваща самостоятелно** в реалния или в някакъв възможен свят“; и по-нататък, по повод размислите за основанията думите като *червенина*, *височина*, *старост*, *самота*, *бяг*, *освобождение* и др. под. да се определят като означаващи пред-

метност: „... всъщност става дума **само за** статични или динамични признаци на предмети (без означаване на предмета, чиито признаци са те) /.../ ние сме отделили, абстрахирали сме мислено признаците от предметите и мислим **само за тях** като за **нещо, съществуващо отделно**, макар и твърде абстрактно“ (Ницолова/Nitsolova 2008: 47).

Т.е. съществителните имена са част на речта, с която се **именуват индивидуално явленията** от сферата на човешкото познание (индивидуалното именуване може да се осъществява по два начина: чрез нарицателно име – едно и също и за конкретно явление, и за всяко едно от група еднотипни явления, или чрез собствено индивидуално име (фиксирано към всяко единично явление и единствено само за него). Фактът, че съществителните имена именуват всичко, което човек е в състояние да различи и разграничи в реалния и въображаемия свят, е убедително илюстрирано с разнообразните примери във всички цитирани граматика.

За разлика от съществителното име, прилагателните са думи, с които се назовават **признаците и качествата, субективните оценки за явленията и самите притежаващи ги явления**, т.е. назованите чрез прилагателно име абстракции са задължително **две** – признак и неговият притежател (или носител). Едно от доказателствата за верността на такава констатация е фактът, че повечето от производните прилагателни имена се образуват със суфикси за притежание като *-ов/-ев, -ен, -ин, -ск-* и т.н. Разбира се, това също е отбелязвано почти винаги в съществуващите дефиниции, но често някак интуитивно, между другото, без да е специално подчертано от съответния автор. Срв. напр. „Прилагателното име е част на речта, с която се означават (но не се назовават) статични признаци, белези, качества или свойства на явленията, назовани със съществителни имена“ (Куцаров/Kutzarov 2007: 65). Това, че прилагателните не назовават единично явление, е имплицитно изразено чрез формулировката „означават, но не назовават“, т.е. назоваването или именуването винаги е към единично явление, което е логично, докато при прилагателните имена не е така. В рамките на морфологичната характеристика е излишно синтагматичното указание за съчетаемостта със съществително име в дефиницията на Р. Ницолова, според която „Прилагателното име (adjectivum) означава статични признаци на предмети, т.е. признаци, постоянни във времето. Тъй като представят признаци на предмети, прилагателните имена се употребяват заедно със съществителните, други имена и местоимения, чиито референти характеризират“ (Ницолова/Nitsolova 2008: 115). Всъщност формулировките, които включват „признак на предмета“ или „признак на предмета, означен със съществително име“, са почти традиционни в нашата граматика, тъй като фигурират почти без изключение във всички трудове. В зависимост от степента на езиковия усет, който притежават, различните автори акцентират повече или по-малко обратно, изобщо не обръщат внимание на този втори компонент в словната семантика на прилагателните. Струва ни се, че от по-старите определения най-адекватно е това на Ал. Теодоров-Балан:

„Прилагателно име означава признак, какъвто сетивно (вещно) намираме или разбираме у същина“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 1955, цит. по Куцаров/Kutsarov 2007: 66), тъй като в него като че ли по-ясно се обръща внимание на същината, носител на признака.

Комплексът от притежаваните морфологични категории от една дума също е показателен. Семантиката на съществителното е такава, че изключва всякаква промяна на лексикализираното съдържание, пък било то и граматическа. То може да именува нещо елементарно и материално като предмет – *маса, книга, дърво*, или нещо абстрактно и комплицирано – *радост, опозиция, конгрес*, но винаги само едно понятие, което, ако има количествено-обемни характеристики, те са също пределно установени; идеята за промяна в тях е несъотносима с именния концепт. Затова съществителните имена нямат и формоизменение по род – назованата с тях същина (явление, предметност) може метафорично (или пък напълно формално, съобразно фонетичния облик на завършека на лексикалната основа, както в български) да се отнесат към родова група, но тя би била само една, няма никаква логика в евентуалната ѝ вариативност и такава, естествено, не съществува в езика.

Докато при прилагателните имена формоизменението по род е логично, тъй като родовите признаци са характеристика на притежаващия посоченото от лексикалната основа качество – ако е от мъжкородовата група, прилагателното приема форма без родова флексия, т.е. то е за мъжки род. Ако носителят на признака е от женскородовата група, прилагателното е във форма за женски род; ако е от среднородовата група, прилагателното е във форма за среден род. Ако носителите на посочения от адеквативната основа признак са множество, прилагателното име е в недиференцираща се по род форма за множествено число. Единственият граматически показател, характерен в количествено отношение за самия признак (съдържание на лексикалната основа на прилагателното), се проявява чрез степените за сравнение. Като имаме предвид, че относителните прилагателни и някои качествени въобще не се степенуват, можем с основание да обобщим, че граматическите признаци са характеристика по-скоро на носителя, на притежателя на посоченото от лексикалната основа качество. Затова е неправилно да го игнорираме в дефиницията на прилагателното име.

Следователно можем да обобщим, че съществителните и прилагателните имена са части на речта или лексикални модели, концепти, в чиято смислова структура са залегнали съответно:

Съществително име – 1 смислов, или лексикалносемантичен, компонент (явление от света), чието име е думата. „Съществителните именуват явленията от сферата на човешкото познание“ (Куцаров:Kutsarov 2007: 56). Назованото явление може да се представи в множество или не (форма за множествено число : форма за единствено число); като рефериращо конкретно явление или не (членувана : нечленувана форма). Съществителните нямат други формоизменителни способности. Своеобразията и

изключенията спрямо двете споменати формоизменения (по *множественост* : *немножественост* и *определеност* : *неопределеност*) се проявяват под формата на т.нар. лексикално-граматични разрези: нарицателни и собствени съществителни, веществени и невестествени, абстрактни и неабстрактни, *singularia* и *pluralia tantum* и т.н. (подробно описание на разредите може да се види в повечето граматика на българския език; прецизно са изложени и в цитираните трудове – Буров/Burov 2004, Куцаров/Kutsarov 2007, Ницолова/Nitsolova 2008).

Прилагателно име – 2 смислови, или лексикалносемантични, компонента (качество и неговия притежател). Прилагателните имена изразяват единство от 2 елемента: качество и неговия притежател. Притежателят на посоченото от лексикалната основа качество може да бъде от мъжки, женски или среден род (форми за род на прилагателните); притежателите могат да бъдат множество или не (форми за число); притежателят може да бъде назован референтно или нереферентно (чрез членувани и нечленувани форми на прилагателното име); притежаваното качество може да бъде в различна степен у своя притежател (степени за сравнение), а може и да не се мисли в степен, да не търпи количествена характеристика (тогава прилагателното име няма степени за сравнение, както е при относителните и при малък брой качествени прилагателни).

Не бива да се забравя, че от особена важност е йерархията между двата семантични компонента в концептите, наричани съществителни и прилагателни имена. Защото не са малко случаите, когато те доста си приличат. Напр. съществителното *хубавец* и прилагателното *хубав*; *красавец* и *красив*; *новост* и *ново* и т.н. Съществителните назовават „явление, което ...“, а прилагателните – „признак, притежание на явление“.

Числителните имена са два вида. **Числителните редни** са типични носители на прилагателни имена, защото също като тях изразяват 2 смислови, или лексикалносемантични, компонента (поредност и притежаващото тази поредност явление). Числителните редни като относителните прилагателни имат формоизменение по род (явлението, чиято поредност се изразява от лексикалната основа на числителното име, може да бъде от мъжки, женски или среден род); по число (явленията, чиято поредност се изразява от лексикалната основа на числителното име, могат да бъдат множество или не); членувани и нечленувани форми (явлението, чиято поредност се изразява от лексикалната основа на числителното име, може да бъде назовано като рефериращо или като нерефериращо).

Числителните бройни са „имената на числата“ (Куцаров/Kutsarov 2007: 73) или имената на конкретните множества. Затова общата квалификация по признаците *множественост* : *немножественост* (морфологичната категория число) е неактуална и неприсъща на числителните бройни. Те могат формоизменително да бъдат само *референтни* или *нереферентни*, т.е. притежават единствено морфологичната категория *определеност* : *неопределеност*. В семантиката на числителните бройни няма елемент, който да

бъде квалифициран по род, затова те не притежават тази морфологична категория (формално са в среден род, което е белег на безродовостта им). Можем да ги причислим към групата на среднородовите съществителни имена. Такава трактовка числителните имена имат във възрожденските граматики. Първ ги отделя в самостоятелна част на речта Т. Икономов (Икономов/Икономов 1883).

Можем да обобщим, че дотук, разглеждайки като вид думи съществителните, прилагателните и числителните имена, ние установихме два лексикалносемантични модела, или концепта – едноелементен (характерен за съществителните и числителните бройни) и двуелементен (характерен за прилагателните имена и числителните редни).

Макар и неизменяеми, наречията също са пълнозначни думи и би следвало да очертаем както индивидуалните им специфики, така и общите, които ги сближават с останалите имена.

Според Ст. Георгиев те са „неизменяема част на речта, която означава признак на действието, на предмета и качеството и се свързва чрез прилагане с глаголи, съществителни имена, прилагателни имена, наречия и предложни съчетания“ (Георгиев/Georgiev 1978/1883: 6). Смесово аналогични са по-новите дефиниции: „Наречието е неизменяема част на речта, която означава признак на друг признак“ (Куцаров/Kutsarov 2007: 127); „Наречието (adverbium) е дума, която означава признак на признак, т.е. признак от втори род според Есперсен (1958)“ (Ницолова/Nitsolova 2008: 445). Около тази дефиниция като че ли се обединяват съвременните граматисти. Ив. Куцаров я възприема от Д. Попов (Попов/Popov 1942: 149), но може да се види и в ред други граматики (вж. напр. Андрейчин, К. Попов, Стоянов/Andreychin, Popov, Stoyanov 1977: 296). Както може да се заключи от смисъла на латинския термин, наречията показват по-често признаци на глаголите, обстоятелства за извършване на действието, но не само това – има достатъчно примери за употреба на наречията като признакова характеристика на съществителни, прилагателни, наречия и предложни съчетания.

В този смисъл са и дефинициите, които Ив. Куцаров е изнесъл в историческия очерк за наречието в последната си граматика, например: „Наречие е дума, която изявява каквината или времето на друга каквина или работа“ (Богоров/Bogorov 1844: 90); „Речи неизменяеми, които се употребяват при глагол или при прилагателно име, за да определят начина на качество или действие“ (Груев/Gruev 1858/1987: 78), а в началото на 20. век дефинициите са още по-обстойно описателни, а това означава по-несполучливи, дори и в сравнение с първите (от типа „Наречието означава признак на действие, на предмет или на друг признак“ (Пашов/Pashov 1999: 224). Интересно описание на наречията предлага и Б. Велчева, откроявайки признаковата му характеристика като различаваща се по йерархия от останалите признаци (на изменяемите части на речта) (Велчева/Velcheva 1970).

Според нас най-адекватна е дефиницията на Ал. Теодоров-Балан от 1940 г: „Наречие е дума за обстоятелство“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 1940: 281), която той по-късно под влияние на създалата се традиция за описателно дефиниране променя, според нас отрицателно („Наречие е неменитна дума за външно обстоятелство, което се отнася до някакво вършене“ (Теодоров-Балан/Teodorov-Balan 1961: 419). (Цитираните дефиниции са от изложението на Ив. Куцаров/Kutsarov 2007: 127–128.)

Цитирахме тези дефиниции, за да можем да посочим инвариантното в тях, а именно, че адвербиалният признак е изразен самостоятелно в думата, така както съществителните именуваат явления от всякакъв вид (а не както прилагателните имена изразяват признака в единство с неговия притежател). Затова наречията назовават признак, обстоятелство, локация или времево понятие, поясняващо чрез прилагане всякаква друга пълнозначна дума, вкл. и глагола, което не е типично за прилагателното име. В този смисъл наречията приличат на съществителните имена. Адвербиалният признак затова не може да има родова диференциация (морфологична категория род) и число; понякога обаче може да се членува: *Много хора проявяват интерес към този проблем; Многого хора, явили се на презентацията, не са показател за интерес към проблема.*

Втората инвариантна характеристика на наречията е тяхната неизменяемост и осъществяващото се чрез прилагане включване в словосъчетания. Друга възможност е изключена именно заради неизменяемостта на тези думи, която пък е следствие от семантичната специфика, изключваща формоизменение.

Българската граматика вече се нуждае от ново, съвременно изследване на наречията, тъй като те по-често са изследователски обект между другото, покрай останалите части на речта в граматичните описания на българския език и затова множество настъпили промени и други интересни особености остават неоткрити. Така например в граматиките обикновено се споменават като наречия думи, които са несамостоятелни (*сред, посред, около*), които са предлози; *защото, когато* – съюзи; *като* освен съюз, може да бъде и предлог за сравнение; *по братски, по приятелски, по московски, по панагюрски* – които са словосъчетания от предлог и относително прилагателно за разлика от семантично еднаквите *постарому, попрежнему, поновому*, които заради неактуалната в съвременния език падежна форма на *ому* могат да се приемат за наречия – факт, мотивиращ само правописа им, и т.н.

Би могла да се осъвремени и семантичната им класификация, която има почти архаичен вид: наречия за начин, за място, за време, за причина и цел, за количество и степен, модални и т.н. с множество подкласове и видове в отделните групи. Надеждна изглежда предложената от Ив. Куцаров в последната му граматика по-обща подялба, във всеки клас от която се включват част от традиционните разновидности, но тя също се нуждае от прецизиране. Наречията са определени като квалификативни, квантита-

тивни, пространствени, темпорални, каузативни, модални (Куцаров/Kutsarov 2007: 132), без повече подробности, а примерите следват традиционно то деление. Посочените групи могат да се доуточнят:

- Квантитативните например са: *много, малко, често, кратко, доста, още, поне, продължително, вече, многократно, еднократно* и т.н. Те се определят в традиционната граматика като наречия за количество и степен.
- Квалитативни са наречията за начин: *бързо, бавно, добре, зле* и др.
- Пространствените са традиционните наречия за място: *горе, долу, напред, отпред, отзад* и т.н.
- Темпоралните са наречията за време: *днес, утре, нощес, лете, лятос(ка), зиме, зимъска, одеве* и т.н.
- Модални – обикновено са вметнати думи: *вероятно, изглежда, струва се, сякаш, май, действително, следователно, наистина* и др. Вметнатите думи Ст. Георгиев нарича детерминативи (Георгиев/Georgiev 1978/1983: 56–60).

Ще обобщим най-важното за нашата теза от характеристиката на наречията като част на речта. Наречията са неизменяеми пълнозначни думи, които назовават признаци от всякакъв вид (квантитативни, квалитативни, пространствени, темпорални, модални), т.е. общи състояния, количества и локации във времето и пространството. Така признаците могат да се квалифицират подробно още като квантитативни характеристики, качествени белези и състояния, понятия за места и време, които нямат никакво отношение към генетичен белег (тъй като винаги са имена на неживи явления), към количествена конкретизация (изразявана от флексите за число) и към референтност (респ. членуване), тъй като се прилагат към имена и глаголи, чиито форми са референтни или нереперентни. Характерният и за наречията лексикален модел, или концепт, е като на съществителните имена – едноелементен.

Можем да определим като самостоятелен модела на глаголите, тъй като те съществено се отличават от дотук разгледаните думи и именно заради това притежават и различни граматични категории.

Глаголите са думи, чийто лексикалносемантичен модел съдържа 4 елемента: глаголно **действие**, глаголно **лице** в качеството си на неучастник в **комуникацията** (некомуникант – 3 л.) или в качеството си на **комуникант** в една от двете комуникативни роли – **говорещ (1 л.)** или **слушач (2 л.)**. Този модел пръв започва да налага Ив. Куцаров, усъвършенствайки интерпретацията на Р. Якобсон (Якобсон/Jacobson 1972). Можем да дефинираме глаголите като изразяващи съвкупност от семантичните елементи действие като динамичен признак, глаголно лице, говорещо лице и изказване. От дефинициите в граматиките бихме открили следните: „Глаголът е дума, която означава действие, което се върши от лице (предмет) или пък състояние, в което се намира лицето или предметът“ (Младенов, Поп-

василев/Mladenov, Popvasilev 1939: 273); „Глаголът означава действие или състояние, свързано с някоя същина (лице или предмет)“ (Андрейчин/Andreychin 1944: 152) (цит. по Куцаров/Kutsarov 2007: 103–104). Връзката на действието с лице или предмет се изтъква и в дефинициите на Л. Андрейчин в следващите му граматика, а и в повечето от създадените от други автори. По-съвременно звучат дефинициите, определящи действието като признак, тъй като въвеждат еднотипност чрез използването на понятието „признак“ във формулировките на повечето пълнозначни части на речта: „Глаголът е част на речта, която означава (но не именува) действия или състояния като динамични признаци на явленията, назовани със съществителни имена“ (Куцаров/Kutsarov 2007: 103)¹. Не е достатъчно обаче да се разграничават прилагателните и глаголите единствено по изразявания от тях пасивен и активен признак. Глаголите са много по-сложни лексикални концепти и това трябва да личи в дефиницията им – трябва да се отчете отношението и ролята им в комуникацията, това, че глаголите реализират комуникацията и за разлика от всички останали части на речта предицират, приписват активен във времето признак на глаголното лице. Фактически най-важният семантичен компонент в глаголната семантика не е действието, а лицето вършител или глаголното лице. Именно то дава възможността в словната семантика да се въведе и понятието за говоренето и говорещия, защото е възможно вършителът да бъде и говорещ (т. нар. първо лице).

Този факт е отчетен отдавна от Ив. Куцаров (още в очерка му по функционално-семантична граматика от 1985 г., а впоследствие и във всичките му останали граматика, разбира се, и в последната). Граматичните категории на глагола се представят във вид на отношения между тези четири семантични компонента на глаголите – глаголно действие, глаголно лице, говорещо лице и изказване (Куцаров/Kutsarov 1985; (Куцаров/Kutsarov 1997; (Куцаров/Kutsarov 2007) – и според нас е най-убедителният анализ на граматическите категории на глагола, правен досега².

Пълнозначните части на речта, които разгледахме дотук, се различават семантико-функционално и граматически, но от семиотично гледище са еднакви – те са непрозрачни знакове (по терминологията на Ф. дьо Сосюр) или чисти символи (по класификацията на Ч. Пиърс – вж. Пиърс/Peirce 1983). Това ще рече, че семантичното им своеобразие е резултат от концептуализацията на лексикален модел, включващ комплекс от строго определен брой семантични елементи: при съществителните, числителните бройни и наречията – 1; при прилагателните – 2; при глаголите – 4 и т.н. За да се използва едно съществително или прилагателно име в свързана реч, трябва да се знае освен лексикалното му значение, още и лексикалният модел, т.е. трябва да се знае каква част на речта е думата, защото само тогава тя ще може да назовава правилно явление или съвкупност от явления от извънезиковия свят.

Местоименията обаче не са еднородна група нито в лингвистичен, нито в семиотичен аспект.

Повечето от тях са т.нар. индекси (по Ч. Пиърс – Пиърс/Peirce 1983), или шифтъри (по Р. Якобсон – Якобсон/Jacobson 1983), чиято семантика само релативно изразява явление, затова референтността им разчита на допълнителен сигнал за пространствено-времево фиксиране на комуникацията, а тя пък, от своя страна, има два основни параметъра – говорещото лице и реципиента му, т.е. комуникантите. Това са онези езикови знакове, които реализират референтност само в конкретна комуникативна ситуация, или в конкретно изказване. Сред тях на първо място са личните местоимения и всички думи, които морфологично изразяват понятията говорещ и реципиент, т.е. притежаващи морфологична категория лице, каквито са глаголите и притежателните местоимения. Думите за пространствено фиксиране на явленията и предикатите са показателните местоимения, местоименните наречия за място *тук*, *там*, наречията *долу* и *горе* и техни синоними. Център на координатната система, която задава пространствено-времевите характеристики на всеки наратив, е говорещото лице, а говоренето (изказването или комуникацията) е следващият параметър, който детерминира като шифтърни всички граматически абстракции, имащи отношение към него – категориите време, таксис, преизказност, лице на глагола.

Местоименията са разнородни в семантико-функционално и семиотично отношение. И в техните групи има някои недостатъчно изтъквани черти, които са важни за лексикално-граматичната диференциация „части на речта“.

Личните местоимения са *аз*, *ние* (за 1 л.); *ти*, *вие* (за 2 л.); за косвените падежи – *мене* (*ме*), *тебе* (*те*), *нас* (*ни*), *вас* (*ви*), *мене* (*ми*), *тебе* (*ти*), *нам* (*ни*), *вам* (*ви*). Всички останали лични местоимения могат да назовават освен лица, така и нелица. Същото се отнася и за възвратно личното местоимение *себе си* (*се*, *си*). То изразява пряко или непряко допълнение, съвпадащо с подлога в изречението, и не е шифтър, а кореферира винаги подлога и следователно е със синтагматико-текстоформираща функция. Същото може да се каже и за възвратно притежателното местоимение, изразяващо притежание на подлога. Като цяло притежателните местоимения могат да се квалифицират и като притежателни прилагателни, но с личните ги сродява именно шифтърният им характер, тъй като имат категория лице. Сред тях само лични притежателни са *мой*, *твой*, *наш* и *ваш* и всичките им форми за род и число, членувани и нечленувани.

Личното местоимение за трето лице и третоличните притежателни местоимения са образувани по различен начин в сравнение с първоличните и второличните, което е показателно за немаркираността им по лице. Третоличните местоимения са образувани от показателното местоимение *тъ*, *та*, *то*, в множествено число без родова диференциация – *те*, а вини-

телната и дателната форма – от анафорично местоимение с протетично *н*. Първо- и второличните местоимения имат и принципно различна функция: те, за разлика от третоличните, не са заместващи, т.е. не са типични „местоимена“. Понякога тази разлика се проявява в различната квалификация на личните местоимения, която се прави в някои изследвания: първо- и второличните се определят като деиктични, докато третоличните са заместващи (по тези въпроси вж. Ницолова/Nitsolova 1986: 37; Ницолова/Nitsolova 2008: 149).

Показателните местоимения са уникална група думи във функционално отношение – тяхната функция е специфична и присъща единствено на тях. Макар и да не притежават граматична категория с шифтърен характер, самите те са шифтъри, тъй като референтът им се реализира единствено в комуникативната ситуация, чиито параметри са зададени от конкретен говорещ и слушащ.

За функционално-семиотично-философския анализ на показателните местоимения е особено красноречив фактът, че те си приличат в много по-голяма степен дори и в езици, твърде различни по строеж. В славянските езици например те са двучленни системи (с изключение на сръбски, хърватски и словенски, които са с тричленни, донякъде и в долнолужишки се пазят остатъци от тричленна система). Основната роля имат местоименията с корен *-т-*, които нерядко и сами образуват опозиция от типа *тук : там* (Ницолова/Nitsolova 1986: 109). Първичната функция на показателните местоимения е ситуационно-демонстративната, в лингвистичен аспект в този случай местоименията имат самостоятелна употреба. Самостоятелната им употреба задължително изисква пространствена координатна система, обикновено отъждествявана с комуникативната ситуация и центрирането ѝ посредством позицията на говорещия. Атрибутивната им употреба е универсална – тя може да е осъществена както в устна, така и в писмена реч, докато самостоятелната е типична само за устната реч (самостоятелната поява в речта на показателно местоимение трябва да е придружена от жестомимически знак за посочване). При самостоятелна поява в писмена реч показателните местоимения обикновено изпълняват анафорична или катафорична функция (подробности относно употребите на показателните местоимения вж. у Ницолова/Nitsolova 1986: 106–122).

Основната задача на показателното местоимение е посочването на конкретен обект. Демонстративите са специализираните езикови средства за осъществяване на референция и макар че историците датират *определеността* чрез членуване в разговорната старобългарска реч към 11. в., до ден днешен членната морфема никога не се дублира с показателно местоимение: *този човек*, *онзи човек* = *човекът*. Ако *този* определя съществително собствено, местоимението е в конотативна функция (на отрицателна оценъчност) – *И къде го намери този Иван, да му се водиш по акъла!* Семантично-функционалната класификация на показателните местоимения ги определя като посочващи:

- лица и др. явления, назовавани със съществителни имена: *този, тоя, тази, тая, това* : *онзи, оня, онази, оная, онова*;
- признаци заедно с техния притежател, назовавани чрез прилагателни имена: *такъв, такава, толкова, такива* : *онакъв, онакава, онакова, онакива*;
- количество и количествени признаци, назовавани чрез съществителни, числителни бройни и наречия – *толкова*;
- признаци, самостоятелно назовани чрез наречия, могат да се посочват чрез *тогава (сега), така (инак, онака), тук (там)*.

Местоименията за явления, назовани чрез съществителни, имат както самостоятелна, така и адекватна употреба, докато останалите са винаги адекватно употребени; могат да имат и предикативна употреба (*–Цяла тълпа хора те чакат.*; *Хората са множество/ – Не, не са толкова*).

Местоименията не са единна част на речта, защото не всички са шифтъри. Така например въпросителните местоимения и всички, образувани от тях, нямат отношение към комуникацията и нейните съставлящи, каквито са говорещото лице и говоренето (езиковата съставка на комуникативния акт).

Т.нар. въпросителни местоимения са специфични думи, чрез които се пита за различни видове явления и комбинации от явления, назовани чрез пълнозначни думи. Те не са шифтъри, притежават само род и число, но не и шифтърни категории (с изключение на *кой* – за лица мъже). Такива са въпросите за явления, назовавани чрез съществителни (*кой, коя, кое, кои*; само за лица мъже – *кой*, с формоизменение за случаите, когато думата функционира като пряко и непряко допълнение – съответно *кого* и *кому*; *що* и *какво* за нелица; *какъв, каква, какво, какви* – за явления, назовавани чрез прилагателни; *колко* – за съществителни, числителни бройни и наречия за количество (*Колко хора очакваш? Много, малко, неколцина, цяла тълпа, двама* и т.н.).

Относителните местоимения са членувани въпросителни и изразяват единствено отношение на кореферентност в границите на изречението (латинското им наименование е *pronomina relativa*). „Относителните местоимения се използват само в границите на сложното съставно изречение, като подчиненото изречение, в което те фигурират, може да е свързано и присъединително с главното или да е вметнато. Нещо повече, относителните местоимения са и свързващ елемент в конструкцията – в някои случаи тази свързваща роля излиза на преден план, относителното местоимение или наречие губи референтността си, престава да бъде част от изречението и започва да означава само отношение между предикативни единици, напр. *защото, задето, отколкото, доколкото* и др.“ (Ницолова/Nitsolova 1986: 123–124).

Всички останали местоимения, образувани от въпросителните думи (неопределителните, отрицателните, обобщителните) имат номинативна и

адективна употреба. За явления, назовани със съществителни, се използват местоименията *някой, някоя, някое, някои; никой, никоя, никое, никои; всеки / всякой, всяка, всяко, всички*: *Някоя да ми покаже есето си : Някоя студентка да ми покаже ...; Никой не желае да задава въпроси : Никой студент ...; Всеки може да пита : Всеки студент ...* Поради запазените падежни форми, задължителни за случаите, когато местоимението се отнася за лица мъже, за нелица в мъжки и среден род се специализират съответно формите, несъдържащи *кой* като словообразователен елемент – *нещо, нищо, всичко*.

За неопределено, отричащо или обобщаващо назоваване на признаци и притежателите им, т.е. за лексикалния концепт на прилагателните и специално на притежателните прилагателни, се употребяват съответно *някакъв, някаква, някакво, някакви, нечий, нечия, нечие, нечиш; никакъв, никаква, никакво, никакви, ничий, ничия, ничие, ничиш; всякакъв, всякаква, всякакво, всякакви* (обобщителни местоимения за притежание няма).

Вместо заключение ще обърна внимание на следното. Философите обобщават, че „във всеки език, казано общо, глаголите, прилагателните, местоименията, причастията и т.н. са били в началото имена, изразяващи „неща“, но са се променили, за да станат други части на речта; загубвайки своето независимо значение, те понякога са ставали допълнителни части на речта (наставки)“ (Герджиков/Gerdzиков 2006: 448). Ако това е вярно, измененията в класификацията „части на речта“ – реалните, а не научно-интерпретативните – макар и незабележимо бавни, са доказателство единствено за неизбежните промени в културните парадигми и усъвършенстването на езиците съобразно с тях.

БЕЛЕЖКИ / NOTES

¹ Не сме сигурни, че е основателна уговорката на автора, че глаголите не именуват, а означават, но може да се приеме, че условно запазваме термина „именува“ за съществителните, които наистина са единствените думи, които представляват имена на явления, докато всички останали части на речта назовават комбинации от няколко явления. Както стана ясно, прилагателните например назовават 2 явления: пасивен признак и неговия притежател; наречията назовават признаци поединично (както съществителните имена), но са неизменяеми и т.н.

² Според този анализ морфологичните категории на глагола се дефинират като отношения между тези 4 елемента в глаголната лексикално-граматична семантика. „Семантичното съдържание на морфологичната категория лице се основава на отношението на **глаголния субект (гл. лице) към изказването**“ (Куцаров/Kutsarov 2007: 201). „Семантичното съдържание на морфологичната категория време се основава на отношението на **действието към изказването**“ (Куцаров/Kutsarov 2007: 244). Семантичното съдържание на морфологичната категория таксис се основава на отношението на **действието към друго събитие или действие, предходно на изказването** (Куцаров/Kutsarov 2007: 255). „Семантичното съдържание на морфологичната категория с формално-семантична опозиция *преизказност : непреизказност* се основава на отношението на **говорещото лице към из-**

казването“ (Куцаров/Kutsarov 2007: 306) (с известни наши терминологични промени, но смисълът е същият).

ЛИТЕРАТУРА

- Андрейчин 1944: *Андрейчин, Л.* Основна българска граматика. София, Хемусъ.
- Андрейчин, Попов, Стоянов 1977: *Андрейчин, Л., К. Попов, Ст. Стоянов.* Граматика на българския език. София, Просвета.
- Богоров 1844: *Богоров, Ив.* Първичка българска граматика. Букурещ.
- Буров 2004: *Буров, Ст.* Познанието в езика на българите. Велико Търново, Фабер.
- Вежбицкая 1999: *Вежбицкая, А.* Семантическите универсалии и описание на языков. Москва, Языки русской культуры.
- Велчева 1970: *Велчева, Б.* Наречието като част на речта. – В: *Известия на Института за български език*, XIX, с. 171–176.
- Георгиев 1978/1983: *Георгиев, Ст.* Морфология на съвременния български книжовен език (неизменяеми думи). София, Наука и изкуство, 1983.
- Герджиков 2006: *Герджиков, С.* Философия на езика. – *Съвременник*, № 3, с. 438–471.
- Груев 1858/1987: *Груев, Й.* Основа за българска граматика. Белград 1858; София, Наука и изкуство, 1987.
- Икономов 1883: *Икономов, Т.* Българска граматика. Пловдив.
- Калканджиев 1936: *Калканджиев, П.* Кратка българска граматика. Пловдив, Печатница „Левски“.
- Куцаров 1985: *Куцаров, Ив.* Очерк по функционално-семантична граматика на българския език. Пловдив, Пловдивско университетско издателство „Паисий Хилендарски“.
- Куцаров 1997: *Куцаров, Ив.* Лекции по българска морфология. Пловдив, Пловдивско университетско издателство „Паисий Хилендарски“.
- Куцаров 2007: *Куцаров, Ив.* Теоретична граматика на българския език. Морфология. Пловдив, Пловдивско университетско издателство „Паисий Хилендарски“.
- Младенов, Попвасилев 1939: *Младенов, Ст., Ст. Попвасилев.* Граматика на българския език. София.
- Ницолова 1986: *Ницолова, Р.* Българските местоимения. София, Наука и изкуство.
- Ницолова 2008: *Ницолова, Р.* Българска граматика. Морфология. София, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
- Пашов 1999: *Пашов, П.* Българска граматика. Пловдив, Пловдивско университетско издателство „Паисий Хилендарски“.
- Пиърс 1983: *Пиърс, Ч. С.* Из работи „Елементи на логиката. Grammatica speculative“. Перевод с английския Т. В. Булыгиной и А. Д. Шмелева. – В: *Семантика*. Москва, Радуга, с. 151–210.
- Попов 1941/1942: *Попов, Д.* Българска граматика. София.
- Радулов 1863: *Радулов, С.* Учебник за български език, преведен и преработен от подобен руски учебник. Болград.

- Теодоров-Балан 1940: *Теодоров-Балан, Ал.* Нова българска граматика. София.
- Теодоров-Балан 1955: *Теодоров – Балан, Ал.* Нова българска граматика за всякого. Дял I. За думите. Св. 2. Имена. София.
- Теодоров-Балан 1961: *Теодоров-Балан, Ал.* Нова българска граматика за всякого. Дял I. За думите. Отдел 3. Неменитни думи. Дял II. За изреченията. Св. IV. София.
- Якобсон 1972: *Якобсон, Р. О.* Шифтеры, глагольные категории и русский глагол. – В: *Принципы типологического анализа языков различного строя.* Москва, Наука, с. 95–113.
- Якобсон 1983: *Якобсон, Р. О.* В поисках сущности языка. Пер. с англ. В. И. Виноградова и А. Н. Жиринского. – В: *Семиотика.* Москва, Радуга, с. 102–117.

REFERENCES

- Andreychin 1944: *Andreychin, L.* Osnovna balgarska gramatika. Sofia, Hemus.
- Andreychin, Popov, Stoyanov 1977: *Andreychin, L., K. Popov, St. Stoyanov.* Gramatika na balgarskiya ezik. Sofia, Prosveta.
- Bogorov 1844: *Bogorov, Iv.* Parvichka balgarska gramatika. Bukuresht.
- Burov 2004: *Burov, St.* Poznaniето v ezika na balgarite. Veliko Tarnovo, Faber.
- Georgiev 1978/1983: *Georgiev, St.* Morfologiya na savremenniya balgarski knizhoven ezik (neizmenyaemi dumi). Sofia, Nauka i izkustvo.
- Gerdzhikov 2006: *Gerdzhikov, S.* Filosofiya na ezika. – *Savremennik*, N 3, s. 438–471.
- Gruev 1958: *Gruev, Y.* Osnova za balgarska gramatika. Belgrad 1858; Sofia, Nauka i izkustvo 1987.
- Ikonomov 1883: *Ikonomov, T.* Balgarska gramatika. Plovdiv.
- Jakobson 1972: *Jakobson, R. O.* Shiftery, glagol'nye kategorii i russkii glagol. – In: *Principy tipologicheskogo analiza jazykov razlichnogo stroja.* Moskva, Nauka, s. 95–113.
- Jakobson 1983: *Jakobson, R. O.* V poiskakh sushtnosti jazyka. Per. s angl. V. I. Vinnogradova i A. N. Zhirinskogo. – In: *Semiotika.* Moskva, Raduga, s. 102–117.
- Kalkandzhiev 1936: *Kalkandzhiev, P.* Kratka balgarska gramatika. Plovdiv, Pechatnitsa “Levski”.
- Kutsarov 1985: *Kutsarov, Iv.* Ocherk po funkcionalno-semantichna gramatika na balgarskiya ezik. Plovdiv, Plovdivsko universitetsko izdatelstvo “Paisii Hilendarski”.
- Kutsarov 1997: *Kutsarov, Iv.* Lektzii po balgarska morfologiya. Plovdiv, Plovdivsko universitetsko izdatelstvo “Paisii Hilendarski”.
- Kutsarov 2007: *Kutsarov, Iv.* Teoretichna gramatika na balgarskiya ezik. Morfologiya. Plovdiv, Plovdivsko universitetsko izdatelstvo “Paisii Hilendarski”.
- Mladenov, Popvasilev 1939: *Mladenov, St., St. Popvasilev.* Gramatika na balgarskiya ezik. Sofia.
- Nitsolova 1986: *Nitsolova, R.* Balgarskite mestoimeniya. Sofia, Nauka i izkustvo.
- Nitsolova 2008: *Nitsolova, R.* Balgarska gramatika. Morfologiya. Sofia, Universitetsko izdatelstvo “Sv. Kliment Ohridski”.

- Pashov 1999: *Pashov, P.* Balgarska gramatika. Plovdiv, Plovdivsko universitetsko izdatelstvo "Paisii Hilendarski".
- Peirce 1983: *Peirce, Ch. S.* Iz raboty "Elementy logiki. Grammatica speculativa". Pervod s angliiskogo T. V. Bulyginoy i A. I. Shmeleva. – In: *Semiotika*. Moskva, Raduga, s. 151–210.
- Popov 1941/1942: *Popov, D.* Balgarska gramatika. Sofia.
- Radulov 1863: *Radulov, S.* Uchebnik za balgarskiy yazik, preveden i preraboten ot podoben ruski uchebnik. Bolgrad.
- Teodorov-Balan 1940: *Teodorov-Balan, Al.* Nova balgarska gramatika. Sofia.
- Teodorov-Balan 1955: *Teodorov-Balan, Al.* Nova balgarska gramatika za vsyakogo. Dyal I. Za dumite. Sv. 2. Imena. Sofia.
- Teodorov-Balan 1961: *Teodorov-Balan, Al.* Nova balgarska gramatika za vsyakogo. Dyal I. Za dumite. Otdel 3. Nemenitni dumi. Dyal II. Za izrecheniyata. Sv. IV. Sofia.
- Velcheva 1970: *Velcheva, B.* Narechieto kato chast na rechta. – In: *Izvestiya na Instituta za balgarski ezik*, XIX, s. 171–176.
- Wierzbicka 1999: *Wierzbicka, A.* Semanticheskie universalii i opisanie jazykov. Moskva, Jazyki russkoi kul'tury.

✉ Проф. д.ф.н. Вера Маровска
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“
ул. „Цар Асен“ 24, 4000 Пловдив, България

✉ Prof. Vera Marovska, DSc
Paisii Hilendarski University of Plovdiv
24, Tsar Asen St., 4000 Plovdiv, Bulgaria